

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902:903 М 33

Матвієнко Л.В., Національний університет кораблебудування ім. адмірала С.О. Макарова

Матвієнко Людмила Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії та права МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Викладач історії кафедри соціально-гуманітарних дисциплін НУК ім. адмірала С.О. Макарова. Автор понад десяти наукових статей, присвячених проблемам історико-культурного розвитку Степового Побужжя у II – I тис. до н.е.

Колекція матеріальних предметів степового городища доби фінальної бронзи “Дикий Сад” в контексті історико-культурного розвитку регіону Степового Побужжя на зламі II – I тис. до н.е.

Дана стаття присвячена аналізу матеріальних предметів городища “Дикий Сад” в контексті історико-культурного розвитку Північно-чорноморської ойкумени. Автор аналізує нові артефакти, отримані в ході археологічних досліджень городища, які дають змогу реконструювати розвиток регіону в контексті етнокультурних процесів Східної Європи.

The given article is devoted to the analysis of the real objects of the ancient settlement “The Wild Garden” in the context of historical cultural development of Northern Black Sea (“oikumena”) territory. The author analyzes new artifacts, found during archeological research, which gives an opportunity to reconstruct the region development in the context of ethnocultural processes of the Eastern Europe.

Протягом доби пізньої бронзи в причорноморських степах проживали племена – носії сабатинівської та білозерської археологічних культур. Більшість дослідників вважають сабатинівську культуру піком у культурному розвитку племен степової смуги Східної Європи бронзового віку (щільність поселень, фундаментальні архітектурні споруди, розвинуте ремісництво, землеробство та пасовищне скотарство, яскрава і складна матеріальна та духовна культура) [1]. Культурні досягнення, які так яскраво представлені в сабатинівський час, зазнають суттєвих змін в білозерський період, а деякі з них, внаслідок перманентних криз, і зовсім зникають. Доба білозерської культури (середина XII – середина IX ст. до н.е.) є перехідною не тільки в

технологічному (бронзові артефакти поступово витісняються залізними), але й в інших аспектах, зокрема, господарському соціальному, політичному та ідеологічному. На рубежі II-I тисячоліть до н.е. частина населення степової смуги сучасної України залишає обжиті території, а та, що залишилася, переходить до скотарської системи господарства та кочового побуту. Археологічні артефакти яскраво висвітлюють цей процес – приходить у занепад фундаментальне кам'яне домобудівництво, з'являються житла у вигляді землянок, із скарбів зникають серпи, скорочуються кількість поселень та їх площа, посилюються міжетнічні контакти з іншими регіонами, що відображається на характері матеріальної та духовної культури [2].

Донедавна вважалося, що регіон Степового Побужжя в епоху пізньої бронзи був центром виключно сабатинівської культури [3], в білозерський час великі сабатинівські поселення зникли, а населення залишило край. Однак розкопки в Миколаєві змусили дещо по-іншому подивитися на історико-культурний розвиток Степового Побужжя на рубежі II-I тис. до н.е. [4].

Найбільш показовою пам'яткою регіону Степового Побужжя доби фінальної бронзи є городище “Дикий Сад” (загальна площа – понад 3 га). Воно було зафіксоване Т.Т. Камінським наприкінці 20-х років минулого століття на високій терасі лівого берега р. Інгул у місці її злиття з р. Південний Буг в декількох кварталах від історичного центру Миколаєва. Регулярні розкопки городища під керівництвом кандидата історичних наук Ю.С. Гребенникова і К.В. Горбенка дозволили накопичити значний археологічний матеріал, який дає можливість робити історичні узагальнення з різних аспектів життєдіяльності населення всього регіону. За цей час було досліджено 20 археологічних об'єктів – вимоїна-рів (північна межа пам'ятника), господарська яма для зберігання зерна, 16 приміщень різної функціональної приналежності – житлові, господарські, культові, ритуальний пандус та розпочаті дослідження оборонних укріплень (рів та захисний вал). Порівняльний аналіз археологічного матеріалу дозволяє стверджувати, що городище “Дикий Сад” виникло наприкінці XIII ст. й функціонувало до кінця X ст. до н.е. Цей висновок підтверджують й абсолютні дати, що були зроблені в Київській радіовуглецевій лабораторії М.М. Ковалюхом (п'ятнадцять дат, які вкладаються в такі хронологічні рамки: 1186-1126⁺⁸⁰ – 925-920⁺⁵⁰ рр. до н.е.).

До комплексу матеріальних предметів жителів городища “Дикий Сад” належать керамічні та металеві вироби, предмети з кісток та рогів тварин, кам'яні знаряддя праці та кам'яні вотивні предмети [5].

Спочатку необхідно коротко окреслити весь матеріальний комплекс городища. Основу матеріальних знахідок складає керамічний матеріал. Серед нього більше, 1650 віничків та 850 донець судин, більше 15000 керамічних стінок, з яких більш ніж 170 одиниць з різним орнаментом, а також більше 60-ти великих і середніх розвалів судин різних форм і типів (корчаги, кубки, чаші, банкові судини, горщики різних типів, жаровні, миски-сковороди, миски). Серед орнаментальних мотивів переважають горизонтальні та вертикальні прокреслені лінії, каннелюри, валик, зубцюватий штамп, округлі вдавлення. Поверхня судин груба й

лощена, зустрічаються екземпляри з внутрішнім та зовнішнім ангобом. Керамічний посуд городища “Дикий Сад” представлений типами, що притаманні білозерській культурі, зразками, які мають генетичні зв'язки із сабатинівською керамікою, а також посудом, аналогічним культурам раннього фракійського гальштату (Бабадаг I) та білогрудівсько-чорноліської культури [6].

Колекція кістяних предметів городища є досить оригінальною й представлена речами (близько 75 одиниць), виготовленими із кісток великої і малої рогатої худоби, риби, рогів оленя, щелеп, ребер і копит коня. Ці предмети свідчать про розвиток у мешканців “Дикого Саду” скотарства та переробку його продуктів, питому вагу промислів, розвинуту косторізну справу та в цілому ремісничого виробництва. Кістяні вироби застосовувалися для обробки кераміки, шкір і туш тварин, приготування риби, при полюванні та рибальстві, у ткацтві, такалажних роботах (виготовлення снастей, необхідних для кріплення рангоуту та управління парусами) та при виготовленні кінської упряжі [7].

Комплекс металевих виробів нараховує 29 предметів, серед них – 3 кинджали, 9 шил, 1 рибальський гачок, 1 фрагмент невеликої стамески, 2 шпильки, 2 клепаніх казана, 1 ніж-пилка, 2 бронзових браслети, 3 фрагменти фібул, 1 набивна бляха. Незважаючи на досить вузький перелік видів бронзових речей, можна констатувати, що бронзоліварна справа знаходилася у мешканців “Дикого Саду” на досить високому рівні [8].

Окрему групу матеріальної колекції городища складають кам'яні вироби. Виходячи з того, що вироби з каменю займають дуже вагоме місце в колекції городища “Дикий Сад”, та й в матеріальній культурі усіх білозерських племен, була зроблена спроба більш детально висвітлити саме цей аспект.

Особливий інтерес викликає аналіз походження порід, з яких були зроблені кам'яні предмети. Внаслідок проведення археолого-петрографічного аналізу, який зробив В.Ф. Петрунь, кам'яні предмети колекції можна поділити на три головні типи:

Перший тип – місцевий камінь, що видобувався з найближчих (добовий перехід) оголень – виходів у долинах рік Південний Буг і Інгул.

Другий тип привезений з регіонів Південних Карпат, Малої Азії й окремих регіонів Середземномор'я.

Третій тип, що важко визначити, здатний бути і місцевим, і привезеним здалеку.

Подібна ситуація, можливо, пояснюється багаторазовим відвідуванням городища “Дикий

Сад” різноетнічними групами місцевого або стороннього населення.

Крім цього висновку, археолого-петрографічний аналіз показав, що камінь пам’ятки за рядом ознак відрізняється від порід інших поселень зрубно-сабатинівсько-білозерського часу нашого і прилеглих регіонів (Воронівка – II, Виноградний Сад, Бузьке – IV, Щуцьке – I, Безіменне – I і II та ін.), що вказує на унікальну репутацію городища “Дикий Сад”.

Виходячи з трасологічного аналізу, який зробив О.М. Балускін, кам’яні вироби з городища (120 одиниць) за функціональним призначенням можна розподілити на три великі групи – ремісничого, господарського та ритуально-культового призначення.

Велику частину кам’яної колекції складають кам’яні вироби ремісничого призначення. Серед них різного розміру округлі кам’яні предмети – розтиральники зі сплосченими поверхнями із кристалічних порід і щільного, кристалізованого вапняку. Різної форми підставки для обробки металу, пести для легких мінералів, гірничорудні молотки-кирки, колосники для інтенсивного дуття в нагрівальному вогнищі (ковальський горн), ливарна форма, підп’ятники-опори під стовпи, сокири, мотики і т.д. Великі кам’яні предмети характерної форми і з характерним загладжуванням могли використовуватися як противаги і маховики обертального моменту при роботі токарського деревообробного верстата, а також як шліфувальні знаряддя для додання виробу готової форми. Ці предмети також могли слугувати якірними конструкціями або належати до вотивних речей.

Широко представлені в колекції предмети господарського використання. Насамперед це знаряддя для обробки зерна – зернотерки (досить великі плити), пести, розтиральники зі спрацьованою робочою поверхнею.

Окремо та більш детально треба зупинитися на вотивних предметах колекції (фрагмент кам’яного фалоса та предмети за формою фалоса, ритуальна кам’яна сокира, антропоморфні статуетки та стели). Основна маса вотивних виробів була зафіксована в приміщеннях ритуально-культового характеру [9].

В приміщенні № 7 (центральний неф ритуально-культового комплексу – приміщення № 6, 7, 8) були зафіксовані – фрагмент верхньої частини кам’яного фалоса (біля кам’яної кладки південно-західного входу до приміщення), який був зроблений з вапняку та мав у довжину 16 см, діаметр 6-7 см, та кам’яний предмет із заповнення приміщення за формою фалоса – довжина 32 см, діаметр 4-5 см.

В приміщенні № 4 (центральний ритуально-

-культовий об’єкт городища) були зафіксовані кам’яні предмети, які, з одного боку, могли використовуватися у господарстві чи ремісництві (противаги і маховики обертального моменту при роботі токарського деревообробного верстата, шліфувальні знаряддя, якірні конструкції), з іншого, як магічні речі (антропоморфні статуетки). Напевно, ці предмети слугували культовими речами при відправленні ритуалу, пов’язаного з поклонінням фалоса як життєвій силі. При цьому треба зазначити, що знаряддя праці в давнину були поліфункціональними, тобто у певний момент вони із знарядь праці перетворювалися на предмети культової практики. Насамперед це відноситься до антропоморфних предметів і предметів у формі фалосів, знайдених на городищі. Відносно племен Північного Причорномор’я бронзової доби фалічний культ не був дуже відомий, чого не можна сказати про жителів “Дикого Саду”. Зміна способу життя відбулася і на ідеологічних уявленнях. Форми кам’яних предметів давали можливість застосовувати іконотропію (повернення образу), викликаючи тим самим духів предків, героїв. Розташували ці предмети у визначеному порядку, ми одержимо своєрідний типологічний ряд, що ніби переростає з духовної сфери у чисто земну, хтонічну (чітко змодельований фалос). Причому сполучення досить виразне – череп як символ вічного життя і фалос як утілення чисто земної життєвої сили, родючості землі – тобто побутового благополуччя, розвиток скотарства як необхідного елемента життя, продовження роду.

У приміщенні № 13 (ритуально-культовий об’єкт при в’їзді до городища) були зафіксовані антропоморфні стели.

В ямі № 2 на глибині 0,4 м від рівня горловини була зафіксована кам’яна плита-стела, що нагадує форму людського тіла. Висота стели – 52 см, ширина підстави – 24 см, ширина пліч – 42 см, товщина – 8 см. Під стелою йшов горілий шар ґрунту із залишками керамічного посуду та зерен культурного винограду.

У східній частині ями № 9 на глибині 0,6 м була зафіксована кам’яна стела, під стелою – золистий шар чорного кольору із фрагментами керамічного посуду. Висота стели – 35 см, ширина підстави – 19 см, ширина пліч – 33 см, товщина – 6 см. Безсумнівно, подібні заповнення ям вказують на їхній культовий характер. Можливо, що мешканці городища подібним чином увіковічили пам’ять про своїх предків – героїв, душі яких жили в цих плитах і оберігали своїх нащадків. Після використання ям вони були закриті шаром глини.

В кладці південної стіни приміщення були вмуровані горщик з риб’ячими кістками

(ймовірно, сом) і кам'яна антропоморфна стела. Розміри стели: висота – 34 см, товщина – 5 см, ширина: підстави – 19 см, верхньої частини – 4 см, плечей – 18 см, центральної частини – 20 см. Подібні речі, без сумніву, пов'язані з визначеним ритуалом. Можливо, це ознаки певного будівельного оберегу або символу, пов'язаного з духом ріки (у ролі якого міг виступати сом) та духом предка-героя.

В центрі західної частини приміщення № 13 знаходилася велика антропоморфна стела (висота – 83 см, товщина – 19 см, ширина: основи – 47 см, верхньої частини – 37 см, центральної частини – 46 см). Треба зазначити, що знахідки кам'яних антропоморфних плит – явище досить розповсюджене для степових культур доби ранніх металів (IV-II тис. до н.е.) і раннього заліза (I тис. до н.е.). Як правило, подібні плити характерні для курганних поховань, а на поселеннях практично не зустрічаються. Особливо сенсаційно виглядає знахідка антропоморфних стел у єдиному комплексі на городищі “Дикий Сад”. При цьому ми можемо простежити три форми розміщення до антропоморфних плит:

- 1) поховання в ямах;
- 2) установка в центрі приміщення;
- 3) включення в систему лицевальної кладки.

Стела з ями № 2 нагадує стелу з трапецієподібною підставою й округленим верхом. Схожі стели були виявлені в с. Новоселиця, в курганах 19, 20, похованнях 12, 1.

Стела з ями № 9 має форму трапеції з низьким широким прямокутним виступом у верхній частині. Її можна віднести до більш примітивної форми антропоморфних стел. Аналоги цієї кам'яної статуї були знайдені в кургані 19, похованні 7 у с. Новоселиця і в кургані 1, похованні 20 у с. Біляївка.

Стела, розташована в центрі приміщення на рівні підлоги, мала прямокутну підставу й округлений верх. Аналоги такому типу можна знайти в курганах 5, 6 біля с. Струмок, у похованні № 3, і в кургані 14 біля с. Семенівка, в похованні № 2. Особливістю цього типу стел є їх подібність до статуй ямної культури Північно-Західного Причорномор'я.

Стела, виявлена в кладці південної стіни, має наближену до трикутника форму блока, округлий головний виступ і похилий верх. Схожі кам'яні стели були знайдені в курганах 14, 19 біля с. Семенівка, у похованні № 2 (належать до енеолітичного часу) [11]. Представлені стели, вочевидь, пов'язані з наявністю визначених груп у соціумі – вождів, служителів культури, старійшин.

Стели, зображеннями і без них, розповсюджені від Атлантики до Приазов'я і, мабуть, пов'язані з діяльністю найдавнішого

індоєвропейського населення. Зі складного комплексу ідеологічних уявлень, властивим найдавнішим народам Північного Причорномор'я, можна виділити обряд “проводів на той світ”, відображений у пам'ятках мистецтва і матеріальної культури племен енеоліту і бронзи цього регіону.

Найдавніший шар релігійних уявлень, пов'язаний з культом померлих та проводів на той світ, формувався в пору, коли основу господарства складало скотарство, зберігався він й надалі. Напевно, цей обряд є лише частиною складних уявлень про споконвічний кругообіг життя і смерті. Безумовно, це та проблема і вічне питання, що з давніх часів хвилює людину.

Виходячи із виявлених матеріалів можна стверджувати існування на городищі основних ритуалів давньої людини, пов'язаних з хтонічним і солярним культами (ритуальний пандус, захоронення черепак, культові ями та вогнища); культ родючості (фалічні символи, керамічні хлібці) та культ предків (захоронення черепів людини без нижньої щелепи в ритуальних ямах). Однак, можливо, що всі ці ритуали були об'єднані якимось єдиним змістом і дією, пов'язаною з очисним обрядом перед в'їздом на городище, коли треба було засвідчити повагу до місцевих духів-охоронців. Крім цього, фіксація кам'яних скульптур, стел на території городища, являє саме по собі унікальне явище, що має потребу в подальшому осмисленні й аналізі. Потребує подальшого вивчення й проблема кам'яних виробів з колекції матеріальних предметів городища.

Проаналізувавши викладений матеріал, можна зробити висновок про те, що господарська діяльність мешканців поселення “Дикий Сад” орієнтувалася на розвиток різноманітних промислів та на підтримання економічних зв'язків між окремими регіонами ойкумени. В даному аспекті можна припустити, що городище відіграло роль своєрідної торгової факторії, життя населення якої перш за все залежало від транзитної торгівлі та вдалої економічної кон'юнктури.

Таким чином, господарський уклад жителів поселення “Дикий Сад”, з одного боку, характеризується загальним занепадом, що було цілком закономірним для переходу до кочового побуту, а з іншого боку, він зберігав деякі землеробські риси, причому вельми специфічної властивості.

Матеріали з городища “Дикий Сад” яскраво презентують вагомий культово-історичні зміни, які відбулися в нашому регіоні на зламі II-I тис. до н. е. В регіоні Степового Побужжя, як і у всій степовій смузі Східної Європи, відбувається становлення кочівницько-

скотарського укладу, без якого був би, певно, неможливий подальший розвиток виробничої економіки степової зони. Це виявилось у повному зникненні осілости аж до початку грецької колонізації регіону. Безперечно, з посиленням рухомості населення регіону пов'язана характерна синкретичність

матеріальної та духовної культури мешканців поселення "Дикий Сад".

Виходячи із виявлених матеріалів можна стверджувати існування на городищі основних ритуалів давньої людини, пов'язаних з хтонічним і солярним культами (ритуальний пандус, захоронення черепах, культові ями та

Література

1. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 83-116.
2. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985. – С. 9-128.
3. Ключинцев В.Н. Поселения земледельцев и скотоводов позднего бронзового века Гранитно-Степного Побужья. – Киев-Южноукраинск, 1995. – С. 23.
4. Горбенко К.В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи "Дикий Сад" // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 87-92.
5. Горбенко К.В. Матеріальна культура жителів укріпленого поселення "Дикий Сад" // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2005. – С. 38-45.
6. Горбенко К.В. Комплекс керамической посуды поселения "Дикий Сад" в контексте этнокультурных связей // Актуальні проблеми історії та культури України: Збірник наукових праць. – Ч. 1. – Миколаїв-Одеса, 2000. – С. 13-17.
7. Горбенко К.В., Гребенніков Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення "Дикий Сад" у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О.Гаврилюк. – Вип. 7. – Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 101.
8. Горбенко К.В. Комплекс металлических изделий поселения финальной бронзы "Дикий Сад" // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 10-й річниці незалежності України. – Миколаїв; Одеса, 2001. – Т. 1. – С. 37-43.
9. Горбенко К.В. Ритуально-культові споруди поселення "Дикий Сад" в контексте етнокультурних зв'язів поселення Степного Побужья епохи фінальної бронзи // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. – Москва, 2001. – С. 338-343; Горбенко К.В. Исследование нового ритуально-культового помещения городища финальной бронзы "Дикий Сад" // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т. 3. – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2006. – С. 83-90.
10. Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-

Надійшла до редколегії 12.04.2007 р.